

بیست و نهمین مجلد از فرهنگ ایران زمین با هفت سال تأخیر در واپسین روزهای سال ۱۳۷۵ چاپ و منتشر شد و نشر آن موجب خوشحالی خوانندگان و علاقه‌مندان مباحث ایران‌شناسی گردید. اکنون پس از گذشت حدود ۴۳ سال از انتشار نخستین مجلد فرهنگ ایران زمین - به بهانه انتشار مجلد بیست و نهم - ضروری به نظر می‌رسد که به این مجموعه ارزنده نظری دوباره بیفکنیم.

ژویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

بنیادگذاران و انگیزه انتشار

بنیادگذاران فرهنگ ایران زمین اینان بوده‌اند، استادان زنده‌یاد محمدتقی دانش‌پژوه، دکتر منوچهر ستوده، مصطفی مقربی، شادروان دکتر عباس زریاب‌خویی و ایرج افشار.

استاد ایرج افشار در گفت‌وگویی با نگارنده این سطور در پاسخ به این پرسش که: فرهنگ ایران زمین را براساس چه ضرورتی با دوستان پایه‌گذاری کردید؟ گفتند: «با دوستان هم‌مشرّب، از حیث تحقیقات ادبی و تاریخی که غالباً با هم بودیم آقایان دکتر منوچهر ستوده، دکتر مصطفی مقربی، محمدتقی دانش‌پژوه، دکتر عباس زریاب‌خویی و دکتر محمد کیوان - که آن وقت به دکتر محمد کیوان پورمکری و حالا دکتر محمد مکری معروف است - دوره‌های ادبی داشتیم و صحبت این شد که نشریه‌ای نسبتاً محکم‌تر از آنچه منتشر می‌شد برای انتشار مطالب و تحقیقات منحصر به زمینه‌های ایران‌شناسی به سبک و شکل مجله‌های شرق‌شناسی به وجود بیاوریم این بود که

فرهنگ ایران زمین

سال ۱۳۳۲

جلد اول

جای چاپ : تهران

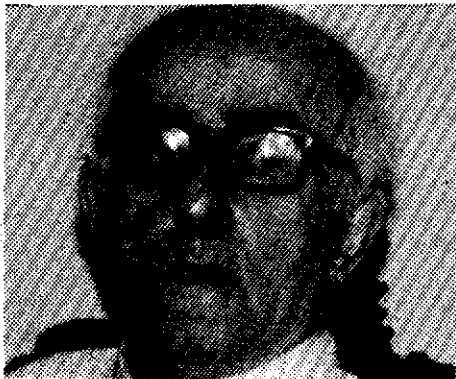
۵۵۳

فرهنگ ایران زمین اساسش ریخته شد. ولی از میان عده‌ای که این فکر را داشتیم تنها پنج نفر باقی ماندیم که کمک کردیم به تأسیس آن. آقای دانش پژوه، آقای ستوده، آقای مقری، آقای زریاب و بنده. بقیه شاید به جز آقای مگری، یکی دو نفر دیگر هم بودند که شاید آقای دبیر سیاقی هم بود که حالا یادم نیست. آنها دیگر مشارکتی در این کار با ما نکردند. شماره اولش به علت آشنایی من با چاپخانه فردوسی در آنجا چاپ شد. بعدها در چاپخانه‌های مختلف مثل رنگین و دیگر چاپخانه‌ها از جمله افست چاپ شد. در ابتدا ایران زمین هر سه ماه یکبار درمی‌آمد. سه چهار سال هم به همین صورت بود. تا اینکه ترتیب سالانه به خودش گرفت و ۲۸ جلد تا حالا درآمده که در سنوات اخیرش فاصله‌هایی افتاده و منظم نشده که سالی یکبار در بیاید (مک، ش ۸۴ اسفند ۱۳۷۵، ص ۱۳).

سال اول

فرهنگ ایران زمین در سال ۱۳۳۲ مجموعاً در ۳۷۴+۴ صفحه انتشار یافت. در سرمقاله مجلد نخست نوشته شده است: «ایران‌شناسی آن‌چنان که باید هنوز در ایران رواج نیافته است و بجز معدودی دیگران از آن اطلاع لازم را ندارند. هم‌اکنون در اروپا و امریکا انجمن‌ها و مجامعی برای مطالعه در تاریخ و زبان ایران هست و هر ساله صدها کتاب و رساله و مجله و مقاله در باره مملکت ما نشر می‌شود که کمتر کسی از ایرانیان از وجود آنها آگاه است. بی‌گمان در زبان فارسی هم باید چنین

بنیادگذاران «فرهنگ ایران زمین»

○ زنده یاد محمدتقی دانش پزوه

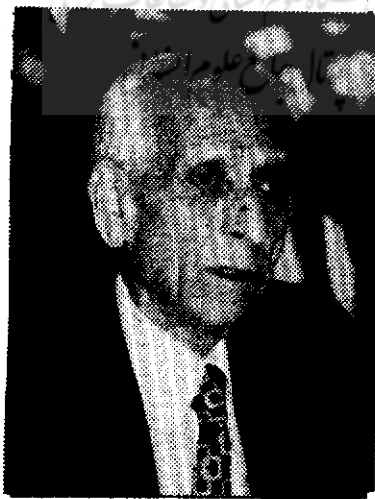
○ ایرج افشار

○ دکتر عباس زریاب خویی

○ دکتر منوچهر ستوده

○ دکتر مصطفی مقرئبی

فرهنگ ایران زمین

جلد بیست و نهم

با همکاری
چنگیز پهلوان

زیر نظر و به کوشش
ابرج افشار

شیران - ۱۳۷۵

۵۵۵

مجموعه‌هایی باشد که عقاید درست و مقالات اساسی را در زمینه‌های مختلف تاریخ و ادب و زبان و فرهنگ سرزمین ایران که درباره آن ناگفته بی‌شمار و نکات تاریک بسیار است نشر کند. مراد از نشر فرهنگ ایران زمین برآوردن همین منظور است. مسائلی که در فرهنگ ایران زمین مورد بحث خواهد بود، چنین است:

- ۱- مطالعه در زبان و لهجه‌های ایرانی و چاپ اشعار و افسانه‌ها و امثال و پندهایی که از آنها بدست باشد.
- ۲- چاپ کردن متون کوتاه و مفید زبان فارسی که تاکنون چاپ نشده است.
- ۳- بدست دادن فهرست مآخذ و منابعی که برای مطالعه در مسائل مختلف مربوط به ایران مفید تواند بود.
- ۴- زنده کردن و نمایاندن لغات فارسی که در آثار گذشته به کار رفته است و اکنون مهجور می‌باشد.
- ۵- گردآوری فرهنگ عامه (Folklore) که شامل افسانه‌ها و پندها و ترانه‌ها و بازیها و شوخیها و دیگر مآثر فکری و ذوقی مردم مختلف سرزمین ماست.
- ۶- فهرست کردن کتابهای خطی و نفایس هنری مجموعه‌های شخصی.
- ۷- ترجمه متون عربی از آثار دانشمندان ایرانی.

۱۰- نوشتن سرگذشت خاورشناسانی که درباره ایران آثاری دارند.

این راهی است که فرهنگ ایران زمین در پیش دارد و از آن گام فراتر نخواهد نهاد.

فهرست جلد اول فرهنگ ایران زمین» از این قرار است:

«راست، نیکلا: فهرست مآخذ زبانها و لهجه‌های ایرانی ۱-۴۰»، «ستوده، منوچهر: ترانه‌های گیلان (۱) ۴۱-۵۶»، «قزوینی، محمد: شرح احوال میرزا مخدوم شریفی ۵۷-۶۹»، «نفیسی، سعید: مقدمه بر رساله صاحبیه ۷۰-۷۸»، «عجدوانی، عبدالخالق: رساله صاحبیه (متن فارسی) ۷۸-۱۰۰»، «ابن سینا: رساله بعضی الافضل‌الی علماء مدینه‌الاسلام (متن عربی) ۱۰۱-۱۰۹»، «مینورسکی، ولادیمیر: خاقانی و آندرنیکوس کومنه‌نوس (ترجمه انگلیسی) ۱۱۱»، «زرین‌کوب، عبدالحسین: تعلیقات بر مقاله مینورسکی ۱۷۳-۱۸۸»، «دانش‌پژوه، محمدتقی: تاریخ برخورد ابن سینا و شیخ ابوسعید ۱۸۹-۱۹۹»، «ابن سینا: پاسخ به شیخ ابوسعید ابی‌الخیر (متن عربی) ۲۰۰-۲۰۴»، «افشار، ایرج: مقدمه بر رساله ماده‌الحیوة ۲۰۵-۲۱۲»، «نورالله (آشپز شاه‌عباس): رساله ماده‌الحیوة در آشپزی (متن فارسی) ۲۱۳-۲۷۰»، «ستوده، منوچهر: ترانه‌های گیلان (۲) ۲۷۱-۲۸۶»، «زریاب‌خویی، عباس: انتقاد بر چاپ جدید اسرار التوحید ۲۸۷-۲۹۰»، «کندی، اس: نکاتی درباره هیأت اسلامی ۲۹۱-۳۴۶»، «بخشی از تاریخ نیشابور (متن فارسی) ۳۴۷-۳۶۲»، «ستوده، منوچهر: مثل‌های گیلکی ۳۶۳-۳۷۴».

از نکته‌های قابل توجه فرهنگ ایران زمین در سالهای نخست «یادداشت» پایانی آن است که نام خریداران و فهرست درآمد و هزینه‌های این نشریه را درج کرده‌اند.

دوم تا بیستم

سرگذشت بیست‌ساله فرهنگ ایران زمین از ۱۳۳۲ تا ۱۳۵۳ از استاد ایرج افشار در آغازین صفحات دوره تجدید چاپ شده این مجموعه (تهران: بنیاد نیکوکاری نوشیروانی، ۱۳۵۴) چنین نوشته‌اند: «فرهنگ ایران زمین بیست‌مین سال انتشار خود را به پایان رسانید و سعادت دست داد که به لطف دوست عزیز آقای حمید نوشیروانی دوره بیست‌ساله آن از محل سرمایه‌ای که بنیاد نیکوکاری نوشیروانی در اختیارم گذاشت در ده مجلد تجدید طبع گردید تا در اختیار کتابخانه‌ها و علاقه‌مندان قرار گیرد که دوره‌های آن را (به علت محدود بودن چاپ دوره‌های گذشته آن) تهیه نکرده بودند. فرهنگ ایران زمین از سال ۱۳۳۲ منتشر شد. نخستین دفتر آن تاریخ فروردین ۱۳۳۲ داشت و در یکصد و سه صفحه بود. پنج تومان بهایش بود و فقط دو دست و پنجاه نسخه از آن چاپ شد.^(۱)

۱- این مجله در طول مدت بیست سال به تناوب در چاپخانه‌های فردوسی، تابش، رنگین، بهمن، دانشگاه، بهمن،

در ابتدا قرار بود که در هر فصل یک دفتر منتشر شود و تعداد صفحات هر مجلد آن (مرکب از چهار دفتر) به چهارصد صفحه برسد. دوره سالهای اول تا هشتم به تفاوت در چهار و سه و دو دفتر منتشر شد و از سال نهم تا دوره بیستم در یک دفتر. ولی مجموعه صفحات همه مجلدات حدود چهارصد صفحه بوده است.

... و قضیه انتشار آن چنین بود که تنی چند از دوستان (دکتر منوچهر ستوده، دکتر مصطفی مقربی، دکتر محمد دبیرسیاقی و دکتر محمد مکرری) سالی چند قبل از نشر «فرهنگ ایران زمین» ضمن بحث و صحبت‌های دوستانه و در کنار فعالیتهای ادبی شخصی خود، انتشار نشریه‌ای را که حاوی تحقیقات و تبعاتشان باشد لازم می‌شمردند و نام «فرهنگ ایران زمین» را برای چنان نشریه‌ای که قصد نشر آن را داشتند انتخاب کرده بودند. اما امکانات انتشار آن برای آنان پیش نیامد. در آن اوقات من مجله مهر (سال ۸) را اداره می‌کردم و چون صاحب امتیاز آن، مجله را با مقاصد سیاسی خود در آمیخت من در صدد نشر مجله‌ای تحقیقی بودم. پس موضوع چنین انتشار نشریه‌ای را با دکتر منوچهر ستوده و دکتر محمد مکرری و دکتر مصطفی مقربی و دکتر عباس زریاب‌خویی در میان نهادم. اگرچه آنان ضررهای مالی و دشواری و وقت‌گیری چنین کاری را پیش‌بینی می‌کردند، من پیشنهاد کردم که در صورت همکاری معنوی و کمک قلمی به نشر آن، گرفتاریهای مالی و اداره امور آن را متعهد می‌شوم. پس دو سه تن از دوستان گفتند که درین صورت همان نام «فرهنگ ایران زمین» که مورد علاقه ما بوده است بر چنین نشریه‌ای گذاشته شود. کلیشه نام آن را هم که نویسانیده و تهیه کرده بودند در اختیارم گذاشتند، و آن کلیشه‌ای است که در نخستین صفحه جلد اول مجله به چاپ رسیده است.

از آن جمع، دکتر منوچهر ستوده و دکتر مصطفی مقربی و دکتر عباس زریاب‌خویی در کار انتشار چنین مجموعه‌ای پایدار ماندند و من پیشنهاد کردم که محمد تقی دانش‌پژوه نیز به ما بپیوندد. در نخستین شماره مجله که انتشار یافت نام «گردآورندگان این دفتر» محمد تقی دانش‌پژوه، منوچهر ستوده، مصطفی مقربی، عباس زریاب‌خویی، ایرج افشار به چاپ رسید. روش و هدف آن هم به قلم اینجانب در اولین شماره درج شد.

هر یک از بنیادگذاران در اغلب مجلدات مجله مقاله‌ای و تحقیقی دارد و با علاقه و استواری استمرار انتشار مجله را موجب شده است.

در انتهای مجلدات اول و دوم و سوم، نام کسانی که اشتراک این مجله را تعهد کردند (و همین توجه موجب استقامت کار مجله بود) درج شد و خود یادگاری است از جلند از محبت کسانی که ما

را در آغاز کار همراهی کردند.

ناگفته نگذارم که چاپ شماره‌هایی از سال پنجم به علت مسافرت من توسط بنوچهر ستوده و مصطفی مقربی انجام شد. محمد تقی دانش‌پژوه هم در چاپ قسمتی از مجلدات هجدهم و نوزدهم مجله مراقبت و اهتمام کرد.

در نحوه چاپ و ترتیب درج مقالات از همان ابتدا توجه کامل بر آن معطوف بود که مجله کاملاً چهره علمی و تحقیقی داشته باشد. مخصوصاً بنحوی باشد که در میان مستشرقین مقام و اعتباری بیابد. شاید به همین ملاحظه بود که بعضی از محققان خارجی مانند ژان اوبین J. Aubin، م، موله M. Molé، ریچارد فرای R. Frye، واس. کندی E.S. Kennedy مقاله‌هایی را برای درج به این مجله اختصاص دادند [...]

از استادان دیگری که فرهنگ ایران‌زمین را به چشم اعتنا و محبت مورد التفات خود قرار دادند نام سعید نفیسی و مجتبی مینوی را باید ذکر کرد. مرحوم نفیسی از همان آغاز انتشار مجله منظمآ مقالات علمی خود را در اینجا منتشر می‌کرد و سعی می‌کرد که این مجله قوام بگیرد. استاد مجتبی مینوی که برای او طول عمر و نیروی کار از درگاه خداوند مسألت می‌شود نیز مجله را مورد توجه خود قرار داد و چند تحقیق و مقاله درین نشریه به چاپ رسانید.

این مجله تا روزگاری که انتشار بیابد مرهون گذشته‌ها و مهربانی‌های یاران عزیز است که بنیادگذار آن بوده‌اند و همچنین بزرگواران و نویسندگان و خریداران و مراکزی که مراد در انتشار مجله یاری و یآوری کرده‌اند.

امیدوارم خدمتی که آغاز شده است با همدلی و همکاری دوستان ادامه یابد.

پس از «کارنامه بیست‌ساله» فهرست بیست‌ساله فرهنگ ایران‌زمین و اطلاعات کتابشناختی ۲۱ عنوان کتاب که «به نام این مجله انتشار یافته»، آمده است.

بیست و یکم تا بیست و هشتم

جلدهای ۲۱ تا ۲۴ فرهنگ ایران‌زمین با مشخصات یک نشریه ادواری به ترتیب در سالهای ۱۳۵۴، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷ و ۱۳۵۸ انتشار یافت. پس از آن، سه سال وقفه پدید آمد تا این که در سال ۱۳۶۱ فرهنگ ایران‌زمین با مشخصات یک کتاب عرضه شد و این روال تاکنون نیز ادامه دارد. جلد‌های ۲۵ تا ۲۸ این مجموعه در سالهای ۱۳۶۱، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶ و ۱۳۶۸ منتشر شد. ناشر مجلدات ۲۶ تا ۲۸ انتشارات فراز بود.

بیست و نهم

جلد بیست و نهم فرهنگ ایران‌زمین زیر نظر و به کوشش ایرج افشار و با همکاری دکتر چنگیز

پهلوان با سرمایه انتشارات طلايه در تيراز ۱۱۰۰ نسخه در سال ۱۳۷۵ چاپ شد و در بهار ۱۳۷۶ توزيع گرديد. استاد ايرج افشار در "يادداشت" خود بر اين مجموعه "به ياد دانشمند نامدار دكتور عباس زرياب خويي" نوشته است:

«بيست و نهمين جلد فرهنگ ايران زمين با مدتي تأخير انتشار مي يابد. اين جلد به هنگامي بخش مي شود که دانشمند ارجمند، دكتور عباس زرياب خويي - يکي از بنيادگذاران اين مجموعه - بيش از سالي است که در خاک خفته است. پس اين چند کلمه يا درخواستي و آرزوي شادي روان براي او نوشته مي شود. يادش همواره با ما باد که بيگمان دوستي گرانقدر بود و ما از فضايش بهرور مي بوديم. اين جلد به چهار بخش شده است: پژوهشهاي ايراني، کتابشناسي و فهرست، متون زبان فارسي، پيوستها. اين نوشته ها همساني دارد با آنچه در دوره هاي پيشين به چاپ رسيده است. اين بخش بندي، نموداري تواند بود از آن جوهری که نشریه همواره در خود نهفته می دارد.

نخستين دفتر فرهنگ ايران زمين در بهار ۱۳۳۲ نشر شد و اگر منظمآ انتشار يافته بود اکنون مي بايست چهل و دو مين جلد آن به چاپ مي رسيد. ولي اين توفيق نصيب نشده است. اما اميدوار است بتواند مجلدات آينده را به لطف خداوند و به همت مديران گرامي انتشارات طلايه - که به علاقه مندي پذيرفته اند منتشر سازند - در سالهاي آينده به دستداران تقديم کند.

«فهرست» جلد بيست و نهم فرهنگ ايران زمين از اين قرار است: «پژوهشهاي ايراني»: «علي اکبر شهابي: آموزش و پرورش در مکاتب و مدارس قديم»، «محمود مدبري (و) رسول ابوعليزاده: يادداشتهاي دهخدا بر چند متن فارسي»، «سيد محمد علي روضاتي: ملاحظاتي درباره خلاصه السيره»، «فهرست و کتابشناسي»: «ايرج افشار: فهرستواره مجموعه ناصري»، «جمشيد کيان فر: نسخه هاي خطي شاهنامه در ايران»، «توفيق سبحاني: کهنترين نسخه هاي مثنوي تا قرن نهم هجري»، «احمد شعباني: مطبوعات شيراز»، «گيني شکري: فهرست مجله هاي کتابخانه مؤسسه آسيابي (شيراز)»، «متون زبان فارسي»: «پير جمال اردستاني: ميزان الحقايق، به کوشش محمود مدبري»، «مجدوي علي شاه کبودرآهنگي: رساله عرفاني، به کوشش علي رضا ذکاوتي قراگزلو»، «ميرسيد علي همداني: رساله همدانيه، به کوشش پرويز اذکائي»، «افضل الملک کرمانی: جغرافیای بلوچستان، به کوشش خالقداد آریا»، «پيوست»: «محمد حسين اسلام پناه: رسم گره»، «جلال الدين طهراني: نامه هاي نجومی به سيد حسن تقی زاده».

جلد بيست و نهم فرهنگ ايران زمين بيش از ۶۳۲ صفحه دارد. محتوای این جلد تقريباً با آنچه که با اين عنوان تا کنون منتشر شده همخوانی دارد و همچون مجلدات پيشين خواندنی و ماندنی است و همواره به عنوان يك منبع مرجع مورد استفاده قرار خواهد گرفت.